



Владимир Вукашиновић

Универзитет у Београду – Православни богословски факултет

## Прилог бољем разумевању литургијске теологије и праксе карловачких митрополита XVIII века

**Abstract.** Рад показује процес спровођења литургијске реформе у Карловачкој Митрополији у XVIII столећу. Сложен и богат литургијски и светотајински живот Цркве Карловачке митрополије је својим добрим делом представљао уступање богослужбене праксе „старога краја“ – очуване у првим штампаним богослужбеним књигама, бројним рукописним књигама као и у усменом предању и литургијском етосу пред налетом литургијских обичаја, литургијског стила и разумевања који је био карактеристичан за већ реформисано богослужење могилијанске Мале и петровско-теофановске Велике Русије. До тога није долазило спонтано, или пак неким неформалним сплетом околности – ова *литургијска реформа* била је организована и спроведена од стране црквених поглавара – Митрополита, што се у раду показује на основу њихових правила, декрета и посланица.

**Key words:** Карловачка митрополија, литургија, литургијска реформа, духовник, исповест, писана опроштајница грехова, посланице, монашка правила, правила

Један од најважнијих извора за разумевање литургијске теологије XVIII столећа је учење црквених поглавара, карловачких Митрополита, које су они изражавали у посланицама, циркуларима,<sup>1</sup> правилима за свештенство, монаштво и духовништво, одлукама и наредбама.

1 Циркулари су кружили по Фрушкој Гори по Поступку за циркуларе који је одређен осмим чланом Ненадовићевог додатка Монашким правилима Викентија Јовановића. Ту је описана процедура како ће протоколи путовати из Карловаца преко свих манастира и назад (Павле Ненадовић, Воља и указ, 328). Циркулар би из Карловаца био прво донесен у манастир Раковац. Кад би га игуман или намесник прочитали, протоколиста би га преписао у протокол. За то је имао три сата или сат и по, у зависности од дужине циркулара. Потом би га, потписаног и печатом овереног, уз напомену кад га је примио и преписао, игуман у свом коверту слао даље (Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 154). Све неправилности би биле строго кажњаване. Пут циркулара био је следећи: Раковац, Беоцин, Прибина глава, Дивша, Кувездин, Шишатовач, Бешеново, Јазак, Врдник, Хопово, Гргетег, Крушедол, Фенек, Сремски Карловци (Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 155).

### А. Архијерејске посланице

За ову проблематику највише грађе има у посланицама које је потписао Митрополит Павле Ненадовић.<sup>2</sup> О богословским вредностима посланица Митрополита Павла Ненадовића први даје опширан суд Дамаскин Грданички. Пре њега је о томе писао, додуше кратко, Тихомир Остојић.<sup>3</sup>

Познате су педесет и три посланице Павла Ненадовића, али оне не представљају цео корпус његових писама, пошто нису сачувана сва његова пастирска писма. Митрополит је обично слао четири посланице годишње – пред почетак Божићног и Васкршњег поста и на празнике којима се они завршавају. Читане су у Цркви онолико пута колико је то сам Митрополит наглашавао – чак и до три године непрестано. Међу њима скоро да нема строго доктринарних посланица, него су оне махом морално-поучне. Догматска страна се само спорадично појављује, понекад механички умеће, обично кад треба да илуструје неку моралну тврдњу. У њима се често налазе позајмице из руских богословских дела. Актуелне су и баве се конкретним питањима црквеног живота.<sup>4</sup>

Питање *ауторства* ових, као и осталих епископских посланица Карловачке митрополије, дискутабилно је, пошто се не може са сигурношћу утврдити шта је у њима рука самих потписника урадила, а шта је, пак, дело анонимних теолога, проповедника, састављача – писаца и компилатора.<sup>5</sup> За неке примере знамо. Јован Рајић је 19. децембра 1789. за Епископа бачког Јована Јовановића написао *Беседу на Рождество Христово*. Због тога условно говоримо о *теологији њихових њојисника*. Правилније је закључити да у богословљу које оне изражавају видимо тадашње *званично учење Цркве у Карловачкој митрополији*.

Посланице Павла Ненадовића су богословски утемељене и на библијском<sup>6</sup> и на светоотачком<sup>7</sup> материјалу. Митрополит користи беседе Григорија Бо-

2 Пракса слања пригодних посланица постојала је у свим епархијама Карловачке митрополије. Тако је Јосиф Јовановић Шакабента послао Пасхалну посланицу 1. априла 1786. са кратким богословским резимирањем празника и позивањем верних да учествују у њему (Баја, Циркуларни протокол 1782–1809, АСПЕБ, Сентандреја).

3 Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову, 14.

4 Грданички, 7–12.

5 Димитрије Руварац наводи да су Павлу Ненадовићу проповедници његовог доба састављали посланице (Декрет и инструкција Митрополита Павла Ненадовића духовним оцима, 83).

6 Грданички, 23.

7 *Op. cit.*, 24.

гослова и Јована Златоустога чији су зборници беседа били редовно богословско штиво у теолошким круговима XVIII века.<sup>8</sup>

Поред библијског и светоотачког штива у овим посланицама има и позајмица из каснијих богословских дела.<sup>9</sup> Оне се једним својим делом ослањају на руску и малоруску проповедничку литературу. Митрополит преузима делове проповеди Симеона Полоцког из *Вечере душевне* – кад пише посланицу од 23. априла 1753. године користећи *Слово о седам смртних грехова*; а у посланици од 11. децембра 1753. комбинује две *Божићне посланице* истог зборника.<sup>10</sup> Популарност Полоцког била је толика да је Митрополит Павле наређивао да се чита из његових проповедничких зборника сваке недеље и празника, кад нико од служашчих није проповедао.<sup>11</sup> Утицај Теофана Прокоповича је такође велик. Тихомир Остојић је идентификовао постојање дела Увода из *Духовној Рејулменїа* у *Монашким љавилима* Викентија Јовановића која је после озаконио Павле Ненадовић.<sup>12</sup>

Павле Ненадовић слао је посланице за велике празнике архијерејима своје Митрополије. Објављене су две божићне посланице – једна од 18. децембра 1750. владици Дионисију Новаковићу будимском, а друга од 12. децембра 1766. Епископу Арсенију Радивојевићу пакрачком.<sup>13</sup> Посебно су значајни богослужбени елементи у његовим посланицама.<sup>14</sup> По природи ствари, условљен позицијом црквеног поглавара са које се обраћа, Митрополит Ненадовић је највећу пажњу посвећивао дисциплинско-ритуалистичким моментима кад их је писао. Ни богословске теме нису биле заборављане али су оне тада биле углавном полемички интониране.

Из циркулара који су полазили из Карловаца можемо стећи доста драгоцених информација о литургијском животу Митрополије: које су службе вршене, како и где су вршене као и то како су разумеване. Чак и

---

8 У пописима и инвентарима књига манастира Грабовца из Будимске епархије видимо да су у њему постојала сабрана дела Јована Златоустог у двојезичном грчко-латинском издању (АСПЕБ МГ, 12/ 18. 6.1753) као и појединачни томови Златоуста и Григорија Богослова донети из Русије (АСПЕБ МГ, 30/12. 8. 1786).

9 Грданички, 9.

10 *Op. cit.*, 14.

11 *Op. cit.*, 15, ф.1; Рајић, Историја катихизма, 30.

12 Грданички 24; Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову, 28.

13 Писмо владике Данила, патријарха Арсенија IV, Павла Ненадовића митрополита, Доситеја Обрадовића, Павла Соларића, 127–128.

14 Грданички, 34–35.

шкрти, протоколарни подаци могу да нам проговоре комплексним језиком богословља ако им само са довољно пажње приступимо.

Јавна молитва Цркве била је у свести црквених поглавара Карловачке митрополије у XVIII столећу одговор на различите животне невоље и муке како појединаца тако и читаве заједнице. И кад кише не престају месецима (11. маја 1752. године наређује се молствије да престане киша<sup>15</sup>), и кад се појави смртоносна болест – куга у Срему (6. септембра 1762. године Конзисторија забрањује због куге, вашаре и манастирске славе и наређује калуђерима да свете водицу и кропе прњаворце<sup>16</sup>), али и кад се манастири парниче око земље (30. септембра 1756. године су наређени, од 7. до 14. октобра, пост сухоједенија, молитве и бдења за брзо и сретно окончање парнице<sup>17</sup>) и кад се Митрополит тешко разболи и буде на смрти (12. јуна 1768. године архимандрит Викентије позива братства да служе три бденија за болесног Митрополита Павла Ненадовића<sup>18</sup>), одговори и помоћ се траже у молитви Богу.

Богослужења имају и своју политичко-националну димензију. Сукоб са Турском је увек омиљен мотив који доминира овим ситуацијама. Митрополит и његов викар много путују и служе. У селу Војки (25. јули 1754. године) служи се Литургија са посебним благодарењем. Након Евхаристије поју *Тебе Боја хвалим* за победу над Турцима у Петроварадину 1717. године. У Земуну (30. јула 1754. године) служе бденије за деспотицу Ангелину и молитве да *Бої ѿврайи Србима оне делове њихове земље које су заузели Турци*, где се, пре свега, мисли на Београд.<sup>19</sup> Не врши само Митрополит ове службе и молитве. Он из Беча налаже Дионисију Новаковићу да у својој епархији држи молебне за победу царског оружја и благостање у монархији.<sup>20</sup>

Молитве постају и средства казнено-дисциплинарне природе. 9. маја 1755. године Митрополит Ненадовић је применио *евхаристијску казнену меру* – забранивши служење Литургије у Руми: „нека служба престане,“ вели он, „док румљани не заврше Цркву а од кафане која је близу градилишта школу не направе.“<sup>21</sup>

15 Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 157.

16 Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 253.

17 *Op. cit.*, 187.

18 *Op. cit.*, 302.

19 Протоколан

20 АСПЕБ МГ, 9 / 7.4.1750.

21 Протоколан

Посланице Павла Ненадовића говоре и о припреми за Свето причешће. Још као Епископ карлштатски, Павле Ненадовић је разматрао важно питање<sup>22</sup> *йричешћивања и йоклоњења Божанским йајнама*. Владика Павле подстиче свештенике да поучавају верне да се, **ако је мојуће свакој йразника**, а ако не, онда најмање током четири вишедневна поста, припремају и приступају Светом причешћу. Уколико се причешћују изван постова, онда треба да посте седам дана и да се моле у кући и у Цркви, а ако би била нека посебна ситуација, ондада посте свега три или један дан. Тиме показује да је важност ове врсте припреме ипак релативна. Вечеру треба избегавати и строго поштовати евхаристијски пост. Правило пред Свето причешће чита се обавезно, и то или код куће или у Цркви. Литургији треба присуствовати од самог почетка и на њој са страхопоштовањем и побожношћу молити. Кад приступају самоме причешћу:

у дубоком смирењу поклонивши се једном до земље, Христу који истински у Тајнама постоји под видом хлеба и вина, и са рукама крстолито прекрштеним на грудима, њега распетога да исповедају и да га љубе.

Након што им свештеник убрисом обрише уста, треба да целивају крај Свете чаше, као ребро Христово из које истече крв и вода. Затим следи пар практичних упутстава: да причасници сачекају благодарствене молитве, а свештеници се опомињу да, уколико нестане причешћа, не смеју да додају вино и хлеб у чашу, него треба да људе причесте честицама за болне или да им причешће одложе за сутра. Питање клањања се потом више пута обрађује и сматра се обавезним у следећим случајевима: приликом уласка у храм, при уласку у олтар, целивању Часне трпезе, при почетку и завршетку јектенија, при проласку испред Царских двери. Сваки свештеник и верник треба да:

Богу приноси побожно поклоњење јер му то од људи приличи, јер ће сваки који се на тај начин клања Божанским тајнама...лично и изобилно благодат лично од Христа стећи.

22 Две посланице Павла Ненадовића владике карлштатског, 257–258. Посланицу коју је послао Павле Ненадовић, православни Епископ карлштатски, сењски, приморски и банијски до воде Глине, како се потписивао, Руварац није датирао. Руварац, такође, није приметио да је Ненадовић пишући ову посланицу у ствари делимично преписао, а делимично парафразирао поглавље О давању, примању, чувању и поклоњењу божанским тајнама из *Извјестија учишљноја*. О Извјестију видети више код А. Јевтића у: Јевтић, *Божансџвена Лиџурџија* 2, ф.4, 284–285; Јевтић, *Божансџвена Лиџурџија* 3, ф.12, 343; 345–346; 366 и др.

Такође се сви обавезују да се клањају и причешћу за болне. Причешће је, по Епископу Ненадовићу, за све и за сваки узраст, па и за малу децу. И овде, као и на другим местима, подвлачи значај исповести.<sup>23</sup>

О клањању<sup>24</sup> на Светој литургији Митрополит Павле Ненадовић упутио је манастирским старешинама циркулар 3. марта 1758. године.<sup>25</sup> Аутограф овог текста налази се у збирци Радослава Грујића у Музеју Српске патријаршије.<sup>26</sup> Ову посланицу је после објавио Захарија Орфелин. Књижица о клањању Телу и Крви Христовој је синодална одлука из 1757. године коју је Орфелин<sup>27</sup> само изрезао.<sup>28</sup> Она је, по Остојићу, изашла након 1758. године, јер је тада у форми циркуларне посланице читана у манастиру Хопову 14. марта на братском сабору.<sup>29</sup> Да је тада постојала у штампаном облику, не би био разаслан рукописни циркулар, него она сама.<sup>30</sup>

Митрополит наређује да се овај циркулар редовно чита у храмовима, као и да се онеме што он заповеда поучавају верници након недељних и празничних богослужења. Циркулар је настао на основу одлука Синода који је у Карловцима одржан поводом више питања, али се као посебно важно показало питање клањања Телу и Крви Христовој. У тексту ове одлуке стоји да је, због верске запуштености у време турског ропства, дошло до неправилног разумевања богослужења и *йоклањања* у погрешно време. Стога је донета синодална одлука да се клања великом метанијом у за то одређене и одговарајуће моменте: *на знак ручним звонцем из олшара*<sup>31</sup>

23 Две посланице Павла Ненадовића владике карлштатског, 258.

24 Поклоњење Сакраменту (као и подизање хостије) су специфичне форме римокатоличке побожности везане за полемику о стварном присуству Христа на Литургији (О пореклу ових литургијских обичаја и разлозима који су до њих довели видети: Вукашиновић, 21–24).

25 Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 188.

26 Циркулар Павла Ненадовића од 3. марта 1758, МСПЦ Грујић, Документи XVIII век, № 71.

27 Остојић, Захарија Орфелин, 23.

28 *Op. cit.*, 81.

29 *Op. cit.*, 82.

30 О настанку самог текста видети у: Вукашиновић, *Теологија Орфелинових бакрореза*, 10–13; превод текста: *Тамо*, 32–37.

31 Ову новину у литургијском животу Цркве на територији Карловачке митрополије помиње, пре Ненадовића, Викентије Јовановић у својим Свештеничким правилима. Он тамо наређује да у сваком олтару постоји мало ручно звоно којим три пута треба звонити на призивању Светога Духа. То исто треба чинити и при узглашавању Са страхом Божијим и вером приступите, односно, огласити звоном и учити људе да тада учине земни поклон са страхом и пажњом и скрушеношћу срца (Свеште-

кад се освећују Свети дарови (а звони се сваки пут кад се и благосиља), као и на возгласе: *Свѣтѣи ње свѣтѣима, Са стѣрахом Божијим*,<sup>32</sup> и *Всејда и ниње*.<sup>33</sup> Тихомир Остојић је овај документ или погрешно прочитао или га није разумео, пошто је записао да се звони на *Примѣиѣ јегѣиѣ...* и *Пијѣ од ње сви...* а у оригиналу тога нема, него је реч само о „моменту“ *освећења дарова*, како смо ми написали. Остојић је овде показао своје недовољно знање из литургијског богословља и разрешио овај одломак у духу римокатоличке теологије, сматрајући изговарање *Речи усѣановљења* тим моментом.<sup>34</sup> Поклоњење није, потом, предвиђено на Великом входу на Литургији, али јесте на истом входу на Пређеосвећеној служби.<sup>35</sup> На овој служби се клања и на осталим местима предвиђеним у Литургијама Светих Јована Златоуста и Василија Великог, осим, наравно, на освећењу Дарова, кога нема. Такође се одаје поштовање ношењу причешћа за болеснике поклоном до земље.<sup>36</sup>

Идентична проблематика постојала је раније у Украјини, где се кијевски Митрополит Петар Могила суочио са разним извитопереним схватањима литургијског живота Цркве. Постојала је пракса да верни клече током

---

ничка правила ВЈ, 5). О појави ове праксе у средини која ју је формирала – Римокатолицизму – као и о разлозима који су до ње довели видети: Вукашиновић, 32–33. О питању порекла ручног звона у Евхаристији, на основу 19-овековне грађе, је недавно добро писао о. З. Матић, идентификујући при томе и богословске претпоставке овог феномена. (Матић, 133–155) Том приликом му до руку није дошла наша студија Вукашиновић, *Теолоија Орфелинових бакрореза*, 11, на основу које би могао да прецизно хронолошки лоцира појаву ове праксе код Срба. Те резултате овде понављамо.

- 32 „Падни на земљу“ – напомена за верника у рукописном Канонику Јована Рајића приликом свештениковог возгласа: *Са страхом Божијим...* (Јован Рајић, Каноник, 17).
- 33 Дакле, два пута кад се износи и показује путир и кад се узноси агнец, што све несумњиво показује јак римокатолички утицај.
- 34 Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову, 242–243.
- 35 Ова напомена постоји и у молитви коју верници читају за време Великог Входа, једној од Молитава на Светој литургији, паралитургијском феномену који се налази у рукописном Канонику Јована Рајића. Тамо пише да се за време Великог Входа на Литургијама Јована Златоустог и Василија Великог не пада на колена као на Пређеосвећеној служби (Јован Рајић, Каноник, 12–13). Ове молитве, очигледно малоруског порекла – то њихова доктринарна структура указује – у ствари су проширене парафразе евхаристијских молитава и песама, један не претерано срећан начин да се неприродна ситуација тихог читања молитава превазиђе и верни народ укључи у ток молитвене пуноће.
- 36 Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову, 242–243.

Великог входа сматрајући да су Дарови већ освећени на Проскомидији.<sup>37</sup> На тај начин они су се излагали опасности да буду оптужени за јерес хлебопоклонства.<sup>38</sup> Хлебопоклонство је повезано и са питањем времена освећења Светих дарова које је потресло односе Цркве у Русији и Украјини XVII и почетком XVIII века, кад су заговорници католичког разумевања освећења, односно форме сакраманта Евхаристије, осуђени као хлебопоклоници.<sup>39</sup>

Богословски разлози који су навели Митрополита Павла и Свештени Синод Карловачке митрополије да се позабаве овим питањем били су изнесени у уводном делу посланице. Они су везани за питање претварања Светих дарова и присуство Христа у Евхаристији:

(...) али и од учења самог Господа нашег Исуса Христа који је рекао: Ово је Тело моје и ово је Крв моја и Светих Апостола његових и њихових наследника Светих Отаца и учитеља црквених, знамо да се **суштина хлеба и вина** на Божанственој Литургији на престолу предложених и освећених **у тело и крв Христѡа Боѡа нашеѡа претварају** и под тим видовима сам истинити Христос Бог и човек заиста јесте (постоји); на тај начин од тога и следи да смо дужни да телу и крви Христовој као самоме Христу Господу част и поклоњење које му приличи давати због претварања **и пресушћасћвљења** оног тајанственог, а тако су и божанствени Апостоли павши ничице пред Господом који се преобразио на гори Таворској, нама телу и крви Христовој претвореној богоподобно приношење поклоњења, праобразили (...)<sup>40</sup>

У Карловачкој митрополији током XVIII века постојала је и посебна институција духовника (или: довника), обично старије животне доби, који су били одређени од стране Епископа дијецезана или Конзисторије за исповедање верника. Они су били из оба свештеничка реда, што се

37 Meyendorff, P. The Liturgical Reforms of Peter Moghila, 103–104.

38 Овом се проблематиком бавио још и Свети Никола Кавасила. Он, у двадесет петој беседи свога Тумачења свете Литургије, вели: “Треба, дакле, да паднемо на колена пред свештеником и да га молимо да нас помене у молитвама које следе (...) Међутим ако неки од оних који се поклањају свештенику који улази са даровима чине то сматрајући да се поклањају Телу и Крви Христовој они су у заблуди због Литургије Префеосвећених Дарова, не знајући разлику између оне и ове Литургије. Јер, на овој Литургији, часни дарови који се носе на Великом входу још нису претворени и принесени на жртву док су на оној Литургији они већ претворени и освећени, односно они су већ Тело и Крв Христова (Никола Кавасила, XV, 4–5).

39 Вуксан, Украјинска богословска литература, 65.

40 Циркулар Павла Ненадовића од 3. марта 1758, МСПЦ Грујић, Документи XVIII век, № 71.



види из пописа имена духовника сремске архидијецезе.<sup>41</sup> Из тога произилази да сви свештеници, самом чињеницом хиротније, нису имали право да исповедају. О томе говори Максим Суворов у предлогу који је изнео у писму од 15. марта 1727. године. Суворов пише Митрополиту да укине институцију духовника и додели право исповедања свим свештеницима, а народ да иде на исповест код кога хоће.<sup>42</sup> Духовници су бивали распоређени по разним парохијама, док су протопрезвитери и пароси имали обавезу да своју паству охрабрују и подстичу да долазе на исповест код њих.<sup>43</sup>

Постојале су посебне *ірамаѿе ѿсѿављења за духовника* које су описивале основне смернице његове службе и начин на који он треба да је врши. Препис једне такве грамате сачуван је у *Пройколу духовноја суда Мийройолийа Павла Ненадовића*. У тој граматини су предвиђене обавезе духовника – да исповеда монаштво и свештенство одређене области, као и лаике који ту живе; да прима искушенике и постригу приводи спремне за монаштво; да испитује канонску ваљаност кандидата за рукоположење – све у складу са Предањем Цркве.<sup>44</sup>

Пример поуке духовним оцима имамо у *Инсѿрукцији ѿ којој се духовни оѿац има владаѿи ѿриликом исѿоведања хришћана* и њој придодатом *Поучном сѿису о исѿовесѿи*,<sup>45</sup> које је 19. фебруара 1764. године издао Викентије Јовановић Видак, тадашњи Владика темишварски. Инструкција излаже општа начела понашања духовника у парохијама у које је послан, како она моралне, тако и она техничке и психолошке природе. При доласку у место које му је назначено,<sup>46</sup> духовник треба да, у сарадњи са месним парохом и лаицима из црквене управе, сазове што већи могући број верника оба пола, свих узраста и друштвених положаја и том приликом да им прочита *Поучни сѿис о исѿовесѿи* и исти протумачи. Бивајући сам образцем побожног живљења и човеком страха Божијег, са великом пажњом и благошћу треба да охрабрује верне да се исповедају, а онима који се исповедају да даје и *исѿоведну цедуљу* којом се потврђује њихово

41 Протоколан, 24. фебруара 1755.

42 Руварац, Писма Максима Суворова, 82–83.

43 Декрет и инсѿрукција Митрополита Павла Ненадовића духовним оцима, 85.

44 Протоколан, 15. фебруар 1756.

45 Руварац, О духовницима, 477–479.

46 У посебним напоменама изнетим у Писму које је заједно са цедуљама приложено свим духовницима 1764. године, Епископ напомиње да духовник мора најмање три пута обићи једно исто место јер нису сви у исто време били код својих кућа (Руварац, О духовницима, 480).

приступање овој Светој тајни. Већим грешницима треба да благоразумно и са расуђивањем налаже пригодне епитимије које неће представљати претерано оптерећење за њих, а оне случајеве које не уме сам да реши, мора да јави Епископу, а да при томе не открије идентитет грешника. Било је строго забрањено исповедницима да изнуђују материјалне награде од оних који су се исповедали, иако су исте, кад су добровољно даване, смели да приме. У пропратним писмима која су одабраним духовницима упућивана из темишварске епископске резиденције видимо да су они морали да се саберу у Темишвару пре почетка поста и тамо преузму писане инструкције и добију усмене напомене за успешније дело.<sup>47</sup> Духовници су такође морали након обављеног посла да поново дођу у Темишвар и тамо изнесу резултате свога рада.<sup>48</sup>

15. марта 1755. године Митрополит Павле Ненадовић шаље посланицу о правилном начину прослављања празника. У њој вернике опомиње да у недељне и празничне дане не треба да се опијају, беспосличе или раде, него да иду у Цркву на службу и врше остала богоугодна дела. Том приликом послао је и *Инструкцију духовним оцима* написану 1. марта 1755. године. У овом тексту описује се идеални лик духовника и начин на који он треба да поступа са вернима. Свештеник треба да буде узор вернима животом и поступцима и мора да интензивно ради на свом образовању и духовном усавршавању. Као истински родитељ, лекар (са расуђивањем) и судија (праведно кажњавајући прекршиоце) верних, он ће њима правилно пастирствовати само уколико у себи обједини те потребне врлине. Кад греси који буду исповеђени превазиђу знање и моћ расуђивања духовника, о томе треба обавестити Епископа да он донесе меродавну одлуку.

Димитрије Руварац говори да је исповест вршена током Великог поста.<sup>49</sup> Ово Руварчево мишљење морамо проширити сведочанствима извора. На првом месту, духовници су на своје дело одлазили и током других постова, а не само у Васкршњем посту. То видимо из заповести духовницима да пођу на своја послушања коју је издао Митрополит Павле Ненадовић 9. новембра 1753. године – што се очигледно односи на време Божићног поста.<sup>50</sup> Он такође пише у циркулару парохијском свештенству да сваког поста треба приступати исповести и причешћу – односно чети-

47 Писмо од 3. фебруара 1764. године (Руварац, О духовницима, 479).

48 Писмо које је заједно са цедуљама приложено свим духовницима 1764. године (Руварац, О духовницима, 480).

49 Руварац, О духовницима, 477.

50 Протоколан, 9. новембар 1753.

ри пута годишње.<sup>51</sup> Можемо навести још и наређење карловачког проте Јефтимија Радосављевића, од 18. фебруара 1750. године, у коме одређује ко ће бити духовник у ком посту, и позива исповеднике у Карловце да предузму инструкције. 24. новембра 1751. године такође се издаје наредба духовницима да исповедају. Из ових различитих доба календарске (али и богослужбене) године види се да се исповедало и за друге постове, а не само током Великог поста.<sup>52</sup>

Свако ко би се исповедио добио би *исповедну цедуљу*<sup>53</sup> – „цедуљу за свето причешће“<sup>54</sup> – коју је морао држати уза се и по потреби је показивати.<sup>55</sup> Ова цедуља је тражена и од лаика, али и од монаха. 24. марта 1753. године Митрополит се обраћа манастирима и тражи од монаха цедуље за исповедање.<sup>56</sup> Исто се тражи и од свештеника. *Инструкција свештеницима архијакона Викентија Стефановића* из 1732. године говори да су свештеници обавезни да се редовно исповедају, и као потврду за то имају *исповедне цедуље*.<sup>57</sup> Обавеза причешћивања само уз исповедне цедуље регулисана је и *Свештеничким правилима* Викентија Јовановића.<sup>58</sup>

Митрополит Ненадовић у Декрету упућеном Атанасију, реметском игуману, 6. марта 1755. године, пише да духовник, док прима исповест, никаквим гестом, мимиком или покретом лица не треба да покаже озбиљност престапа, да не би верни, уплашени његовим понашањем, затворили своја срца и одбили да се искрено и у потпуности исповеде. Из овога ви-

51 Декрет и инструкција Митрополита Павла Ненадовића духовним оцима, 85. Ненадовић се у свом третирању ове теме ослања на Викентија Јовановића који у својим Свештеничким правилима заповеда да сви који се барем једанпут годишње не причесте буду одлучени од богослужбеног живота како храмовског тако и домаћег (Свештеничка правила ВЈ, 30).

52 Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 156. Постоји и следећа, од 24. новембра 1754. године, наредба духовницима да иду на исповест, која се очигледно односи на Божићни пост (Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 186).

53 Овим исповедним цедуљама које су биле обавезне не само за лаике, него и за манастирско монаштво (Остојић, Доситеј у Хопову, 137) Митрополит Ненадовић је настојао да стекне контролу, односно увид у степен испуњавања његових наредба са једне, али и у квалитет духовног живота његових епархијана, са друге стране.

54 Писмо Протопрезвитеру Чанадском, од 19. фебруара 1764. (Руварац, О духовницима, 479).

55 Руварац, О духовницима, 477.

56 Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 185.

57 Руварац, Српска Митрополија Карловачка, 22.

58 Свештеничка правила ВЈ, 27.

димо колика је важност придавана психолошкој димензији вршења Тајне исповести.<sup>59</sup>

Рекли смо да се исповедна цедуља називала „цедуљом за свето причешће“.<sup>60</sup> То указује на везу ове две Свете тајне у теологији Карловачке митрополије. Посебно је Павле Ненадовић у својим посланицама ревновао за обнављање Свете тајне покајања која се све више губила у његово време због неприлика у којима се нашао православни народ.<sup>61</sup> У Божићној посланици коју је издао 19. новембра 1744. године, Епископ Павле инсистира на потреби *редовноі исїоведанња* верних пред духовним оцима и подвлачи *исїовестї као обавезну форму їриїреме за їричешће*. Са друге стране, богословски светлији моменат у овој посланици јесте разумевање *їричешћа као форме савришеноі їрослављања їразника*.<sup>62</sup> Такође је 20. новембра 1745. године, док је боравио у Бечу, послао своје свештенству посланицу<sup>63</sup> са различитим наредбама везаним за њихову службу. У њој напомиње да причешћивање верника мора да буде уз исповедне цедуље.

Исповест није била довољна припрема за Свето причешће. Павле Ненадовић, ће у свом *Циркулару духовним оцима Сремске архидијецезе*, од 6. марта 1762. године,<sup>64</sup> инсистирати на потреби дубљег разумевања припреме за Свето причешће. Указујући на негативну чињеницу да је припремање за Причешће сведено само на телесни пост и Свету тајну покајања, он инсистира да се оно прошири на свакодневно – током седам дана – учествовање у целодневном богослужбеном кругу. Они чија је природа посла таква да не могу да буду у месту где постоји храм, треба да врше појачано домаће молитвено правило са великим поклонима. Овакво правило важило би и за остале постове у којима верни долазе на причешће.

Поред различитих рукописних текстова у XVIII веку постојале су и две штампане књиге везане за ову проблематику – *Крайкоје настїављеније духовним оїцем* и *Крайкоје їоученије о исїовједи*, обе објављене 1787. године у Бечу, у Курцбековој штампарији.<sup>65</sup>

59 Декрет и инструкција Митрополита Павла Ненадовића духовним оцима, 81.

60 Писмо Протопрезвитеру Чанадском, од 19. фебруара 1764 (Руварац, О духовницима, 479).

61 Грданички, 16.

62 Две посланице Павла Ненадовића владике карлштатског, 257–258.

63 Павла Ненадовића карлштатског владике Правила за свештенике, 466–468.

64 АСАНУК МПАД, 138–1762.

65 Михаиловић, 199–200.

Однос људи XVIII столећа према Светој тајни покајања могуће је пратити и из ликовних извора, поготово графика. Б. Вуксан, тако, анализира Орфелинов бакрорез *Христово засиујништво за їрешника који се каје*,<sup>66</sup> настао 1773. или 1774. године, на коме је Христос приказан са крстом у руци како се обраћа Богу Оцу и моли се за људе.<sup>67</sup> Он такође анализира бакрорезни лист Томаса Месмера из 1741. године, на коме су покајници окупљени око Великог Путира над којим стоји Христос који прашта.<sup>68</sup> Овде је подвучен однос Покајања, опраштања и Причешћа. Са леве и десне стране ове сцене налазе се Свети Врачи Козма и Дамјан. Њихово присуство указује на другу димензију покајања – терапевтску (јер су они лекари), поред прве – јуридичке.<sup>69</sup>

Ово време одликује и феномен тзв. *їисаних ойрошїајница їрехова* у Карловачкој митрополији. Најпознатија је опроштајница Арсенија Чарнојевића израђена у бакрорезу у Бечу, коју Димитрије Руварац датира око 1700. године. Постоје и други, слични текстови, као што су: опросница Патријарха Мојсија Рајовића (из 1716. године) или опросница Патријарха Атанасија II Гавриловића (око 1750. године). Кад поредимо поменуте варијанте опроштајница, видимо да је Арсенијева скоро идентична Максимовој, док је Атанасијева отишла корак даље у модификовању текста, али га је у суштинским основама у потпуности сачувала. Богословски садржај ових текстова је мање-више препричано молитвословље чина Покајања и исповести, а смисао оваквог издавања је финансијско-практични.<sup>70</sup> Они су били намењени, на првом месту, имућним православним Хришћанима са територије Карловачке митрополије и представљали су саставни део предсмртних и посмртних обреда тога доба. На тај начин вршило се додатно финасијско окрепљивање осиромашене Пећке патријаршије.<sup>71</sup>

Опросна писма на територији Карловачке митрополије нису са овом намером делили само Пећки Патријарси. У Народном музеју у Панчеву

---

66 Вуксан, Покајање и исповед код Срба, 242.

67 *Op. cit.*, 269.

68 *Op. cit.*, 267.

69 *Op. cit.*, 268.

70 Руварац, Писмен опрост грехова у православној Цркви, 53–55.

71 Тако је Патријарх Атанасије II добио из Карловаца бакрорезне плоче да штампа „благословне књиге (...) Пећка патријаршија је од њих добијала лепе приходе“ (СЕШ, 42). Патријарх Мојсије је активно учествовао у давању подушја Србима из Аустроугарске који су тестаментом остављали одређене своте новца намењене у ову сврху (СЕШ, 333).

налази се *Ойросно писмо* јерусалимског Патријарха Поликарпа, израђено 1815. године у Цариграду – Стојку Обрадовићу из Панчева. Писмо је резао бакрорезац који није знао словенски језик, па текст има пуно грешака.<sup>72</sup> Она су се добијала или директно у Јерусалиму, или би их додељивао неки калуђер који је скупљао милостињу по Подунављу.<sup>73</sup> Треба напоменути:

(...) да су текстови опросница садржајно, а често пута и текстуално, веома слични, било да их издају српски било пак јерусалимски Патријарси. У том погледу довољно је да упоредимо ову опросницу јерусалимског Патријарха са опросницом српског Патријарха Арсенија III Црнојевића.<sup>74</sup>

Кад Динко Давидов пише о Опросном писму Патријарха Арсенија IV, он каже:

(...) тада је одлучио да изда „Опросно писмо,“ Индулгенцију – опросницу грехова. У временима тешких искушења и етичких криза, проузрокованих сеобама, ратовима, унијаћењем и другим недаћама, опао је морал народа, па је патријарх био у дилеми да ли да на „грешнике“ баца анатеме и да их искључује из цркве или да им даје опросна писма. Одлучио се за ово друго. **Није утврђено по којим узорима је састављен шексѿ ойроснице** (подвукао В. В.).<sup>75</sup>

Опроштајнице Пећких Патријараха, како се оне код нас у литератури називају, представљају део ширег феномена у православним срединама: разрешних постхумних писама.<sup>76</sup> То је још Ђорђе Трифуновић приметио, рекавши да су опроштајнице вероватно настале из једног старијег феномена, опроснога писма – листа са исписаном молитвом која се стављала у руке умрломе. И код нас Срба је познато једно изворно опросно писмо (*књига йрошѿена*) којим је пећки Патријарх Максим, претходник Арсенија III, разрешавао од грехова јеромонаха Захарију 1669. године. Овај рукопис је изгорео 1941. године у Народној библиотеци.<sup>77</sup> Постојала је пракса да се ово опросно писмо сахрањује са хацијама али она није увек спровођена.<sup>78</sup>

Текст опроштајнице Патријарха Арсенија IV није његово дело. Он је превод типског обрасца грчких опроштајница које су архијереји писали

72 Веселиновић, Опросно писмо, 129.

73 *Op. cit.*, 140.

74 *Op. cit.*, 139.

75 Давидов, Српска графика XVIII века, 94.

76 Алмазов II, 266.

77 „Опросно писмо“ у: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, друго, допуњено издање, Београд, 1990, 197–199.

78 Веселиновић, Опросно писмо, 140.

покајницима.<sup>79</sup> Занимљиво је напоменути да се исти текст на рускословенском језику налази у *Требнику Еѿискоѿа Кирила Живковића*, који је за њега преписао украјински монах Вартоломеј 1790. године. То је Молитва друга, чина *Молийѿве над ѿелом умрлоѿа* (за које је у рубрици назначено да је чита Архијереј).<sup>80</sup> То је скоро дословно пренет текст, уз минимална скраћивања у штампаној верзији. Треба видети који су предлошци послужили овом малоруском калуђеру за састављање овог зборника. Они су, без сваке сумње, барем кад је први слој наслеђа у питању, руског или малоруског порекла. Разрешна постхумна писма претпостављају постојање таквих молитава – односно богословски став да је праштање грехова након смрти могуће.<sup>81</sup> Овакве молитве налазимо у већем броју српских рукописних али и штампаних требника. Тако у *Требнику* писаном у XV веку (без назнаке места), налазимо и *Молийѿву духовноѿа оца коју найисавши је у руку умирућеѿа ѿреба сѿавийѿи*. Она није цела, јер је наредни лист подеран, али се може из других *Требника* допунити. Гласи:

Бог милосрдни и многомилостиви који је нас ради постао човек и свега света грехе понео, Који је прво преко пророка Натана опростио Давиду који је сагрешио и рекао врховном апостолу Петру: ти си Петар и на том камену ћу саиздати Цркву своју и врата адова неће јој одолети, и даћу ти кључеве Царства Небескога и шта будеш свезао на земљи биће свезано на небесима и шта разрешиш на земљи биће разрешено на небесима, Он сам свемилоствиви Бог ради неизрециве своје благиости и свемилострдне милости да опрости и теби чедо моје духовно (реци име) све што си Њему као човек у овом животу сагрешио, речју, делом, помишљу и оно што си пред њим мени худом (реци име) исповедио и оно што си заборавом или непомињањем или... (Овде престаје текст молитве)<sup>82</sup>

Наставак овог текста имамо у другом, познијем делу крушедолског *Требника* (XIV и XVI век), где је насловљена: *Молийѿва разрешна на іроду коју іовори Архијереј или духовник*:

(...) или због мноштва (дела) ниси стигао да ми исповедиш, да ти отпусти све као човекољубац. И да ти за све ово дарује савршен опроштај мојим окајанством и у овом и у будућем веку. И да те неосуђеног представи

79 Примери за ово су: Штампани грчки Евхологион из 1613. године и рукописни Номоканон из XVII века атинске универзитетске библиотеке № 52. Видети текстове код: Алмазов III, 76.

80 *Требник* (1790. год), Пакрац, МСПЦ (№ 729) лист 20–22.

81 Алмазов II, 243.

82 *Требник*, (XV–XVI век), МСПЦ (№ 1), део први старији, лист 60.

и удостоји на страшном суду своје где ће судити живима и мртвима и даровати (пише: свима) спасење, јер је благословен у векове, амин.<sup>83</sup>

У крушедолском Требнику из XVI века имамо занимљиву разлику. Иста се молитва чита и приликом сахране монаха и „белца“, само што се она у оба случаја другачије назива. Код лаика у свету насловљена је као *Молийва разрешна за умрлоја на іробу сїојећеїа йоїа*,<sup>84</sup> а чин монашке сахране има натпис *Молийва која найисавши се у руку умирућеї сїавља*<sup>85</sup>. Ово разликовање није увек и свуда доследно спроведено и временом нестаје. Тако знамо за неколико примера где се на сахрани монаха ова молитва назива *Молийва разрешна од духовної оца над іробом умрлоја*<sup>86</sup> као и *Молийва разрешна од духовника на іробу*.<sup>87</sup> У штапаним требницима на српскословенском језику ситуација је шаролика. У *Молийвенику Горажданском* из 1523. године, у *Чину оїела мирскої човека*, стоји написано: *Молийва духовноїа оца оїїусна која се найисана у руку умирућеї сїавља*.<sup>88</sup> Исти натпис пише и у *Чину сахране монаха*.<sup>89</sup> Милешевски *Молийвеник (Требник)* из 1546. године помиње ту молитву и код чина сахране „белца“ и код монаха, где је не наводи у потпуности, него указује на исти текст у претходном обреду.<sup>90</sup> *Молийвеник Божидара Вуковића* из 1539. године у чину сахране монаха нема ове молитве.<sup>91</sup> У *Молийвенику Јеролима Заїуровића* из 1570. године у *Последованију над усойшим иноком* стоји записана молитва – *Молийва духовноїа оца оїїусна коју су нам іредали наши доїоносни свейїи оци. Молийва друїа чийїа се од јереја*.<sup>92</sup> Описана ситуација не одликује само српско рукописно и рано штампано наслеђе него је таква и у осталим православним срединама.

83 Требник (XIV и XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 112), лист 220–221. Ова молитва је била распрострањена и у другим словенским земљама. Има је, на пример, руски требник из XVI века под називом “молитва коју чита поп” (Алмазов III, 71).

84 Требник (XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 221), лист 55.

85 Требник (XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 221), лист 101.

86 Требник (XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 237), лист 70; Требник (XV и XVI век), МСПЦ Грујић (№67), лист 95; Требник (XVII век), МСПЦ Грујић (№13), нема обележених листова.

87 Требник (XVI–XVII век), Крушедол, МСПЦ (№ 229), лист 109 и 110.

88 Молитвеник (Требник) Гораждански, 1523, МСПЦ Грујић, (№ 304), лист 42.

89 Молитвеник (Требник) Гораждански, 1523, МСПЦ Грујић, (№ 304), лист 106.

90 Молитвеник (Требник) Милешевски, 1546, Милешева, МСПЦ Грујић, (№ 313), нема обележених листова.

91 Молитвеник (Требник) Божидара Вуковића, Венеција, 1539, МСПЦ (№ 263), лист 66.

92 Молитвеник (Требник) Јеролима Загуровића, Венеција, 1570, МСПЦ Грујић (№332), нема обележених листова.



То је узроковано различитим начином доживљавања и разумевања ове врсте молитава.<sup>93</sup>

### Б. Монашка и свештеничка правила<sup>94</sup>

Т. Остојић мисли да нису постојала нека посебна монашка правила за фрушкогорско монаштво у времену кад се оно насељавало на падине Фрушке Горе, крајем XV века па надаље. Тек је након сеоба, по његовом мишљењу, у новој средини, у новим условима и са новим потребама (поготово потребама *дисциплинској усYROјења монаштва*), дошло до појаве настанка посебних правила.<sup>95</sup>

Најпознатија сачувана монашка правила на територији Карловачке митрополије су правила Митрополита београдско-карловачког Викентија Јовановића. За ова Правила издао је Митрополит Павле Ненадовић 28. августа 1749. године допуну – *Вољу и указ*<sup>96</sup> – којом се потврђује важење Викентијевих Правила и иста се проширују. У првој одредби овога текста наређује се манастирским управама да поново почну да се придржавају Викентијевих правила.<sup>97</sup> 10. јула 1753. Митрополит Павле Ненадовић је доставио манастирима текст преписа Монашких правила Митрополита Викентија Јовановића из 1733. године уз пропратни коментар да она и даље важе и да су по свему ваљана и примерена.<sup>98</sup>

*Монашка њравила*<sup>99</sup> Митрополита Викентија Јовановића су веома драгоцен документ, **јер представљају извор** из кога су потекле **воде потоњих промена** у литургијском животу Карловачке митрополије. Она предвиђају да свештеници и ђакони врше *богослужења* и *Свѣтле ѡтајне* на основу *Службеника* и *Требника московских издања*, и по поретку који је по њима записан, и по упутствима која су им додата.<sup>100</sup> Затим се у њима наређује да се држе посведневна богослужења и за то користе богослуж-

93 Алмазов II, 257.

94 Треба знати да је читав институт правила у Карловачкој митрополији директно условљен Духовним Регуламентом и системом правила за разне црквене чинове и службе које ова књига доноси.

95 Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову, 129.

96 Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 155.

97 Павле Ненадовић, *Воља и указ*, 312.

98 Руварац, *Правила за калуђере и свештенике и регуламент од 2. јануара 1777*, 298.

99 АСАНУК МП А 1733, 118.

100 Монашка правила ВЈ, Члан 3.

бене књиге нових московских издања, а да се, при томе, све мора вршити по типику – уставу.<sup>101</sup>

Митрополит Викентије обавезује своје монаштво да служи и Свету литургију свакога дана.<sup>102</sup> Што се заупокојених служби тиче, њихово обављање Митрополит регулише на следећи начин: парусије се врше по обичају јерусалимском и Свете Горе у дане недељне, празнике Господње и Богородичине, као и Светих са великим славословљем, на сугубим јектенијама на Литургији, вечерњу и јутрењу.<sup>103</sup> Литија, пак, за упокојене, обавезно се служи после отпуста свакодневног вечерња и јутрења, по чину који је по типику.<sup>104</sup> Митрополит регулише и поредак у трпезарији – уводи се обавезно читање Житија Светих за време обеда<sup>105</sup> и узношење Панагије у трпезарији.<sup>106</sup> Он не заборавља ни евхаристијску побожност монаха и манастирских ђака и радника:

(...) дужни су **чесѣно** (напомена В. В.) са покајањем и исповешћу пред оцем својим духовним чистити душу своју и божанствених тајни заједничари бити (...)<sup>107</sup>

Образовање монаха представља један од основних циљева ових Правила. Зато су монаси у свештеном чину неколико сати дневно обавезни да изучавају божанствене списе, а прости монаси (претпоставимо самим тим и неписмени) да *уче најамей* Оченаш, Декалог, Символ, Богородиче Дјево и кратка тумачења ових текстова.<sup>108</sup>

Митрополит Павле Ненадовић наставља основну идејну линију правила свога претходника. У трећој тачки *Воље и указа*, он говори о литургијском животу у манастиру. Он са незадовољством запажа да наредба из *Монашких йравила* Митрополита Викентија Јовановића о свакодневном служењу Литургије, не само да није заживела, него се Света евхаристија у неким обитељима не служи ни у празничне дане. Стога заповеда да се она има стално и свакодневно (осим у дане кад то Типик не предвиђа) служити. Даље, да игумани морају да у својим манастирима служе сваке недеље и празника, а сви клирици, без обзира на чредни распоред,

101 *Op. cit.*, Члан 4.

102 Монашка правила В), Члан 5.

103 *Op. cit.*, Члан 8.

104 *Op. cit.*, Члан 9.

105 *Op. cit.*, Члан 10.

106 *Op. cit.*, Члан 11.

107 *Op. cit.*, Члан 16.

108 *Op. cit.*, Члан 15.

такође морају једном месечно да служе.<sup>109</sup> Друга тачка налаже игуманима да, између осталог, пазе како се одвија црквена служба и да ли све „по типичу и уставу бива.“<sup>110</sup>

Корпус Јовановићевих и Ненадовићевих правила није без отпора и свуда прихватан. У књизи *Протокол браћинских сабора манастира Раковца*, 1754. године видимо да раковачка браћина каже да имају Викентијева правила и да су их читали, али да се нису у свему придржавали тих правила. Ревновали су само у свакодневном служењу Литургије и педантном преписивању циркулара.<sup>111</sup>

Законодавац монашког живота на територији своје Митрополије био је и Патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента. Он је објавио више допуна монашким правилима – 1740, 1742, 1743. и 1745. године.<sup>112</sup> На основу његових посланица претпостављамо да су постојала и старија правила од Викентијевих и да је њих објавио Митрополит Мојсије Петровић, али за то нема директних доказа, тачније – нема *текста* правила.<sup>113</sup>

Патријарх Арсеније IV у својим правилима напомиње, критикујући стање у коме се нашло монаштво његовог доба: „које је некад попут сунчевих зрака сијало и било украшено сваком врлином, сада духовно осиротело у коме никаква богоугодна врлина не цвета (...)“, да дисциплиновање монашког живота не захтева само он и црквени поредак, него и *државна власи* – која је и над њим и над монасима постављена да царствује и господари. Овде је показан један, не увек довољно истакнут, мотив за доношење различитих црквених правила – настојање да се изађе у сусрет државним захтевима.<sup>114</sup> У питање монашке дисциплине спадало је и одевање инока. Зато ће Патријарх Арсеније IV са великом строгошћу и под претњом оштрим казнама наређивати да се не само обавезно иде одевен у потпуно монашко одело – расу и камилавку – него и то да монашке хаљине све до једне морају бити искључиво црне боје. Пошто је цело

---

109 Павле Ненадовић, Воља и указ, 313.

110 *Ibid.*

111 МСПЦ № 72, лист 2–5.

112 Правила за калуђере, 7–10.

113 Тако, у свом обраћању подручном монаштву од 4. маја 1742. године, помиње „устав и уредбу са Светима упокојеног претходника нашег Мојсеја Петровића“ која се тичала организовања монашког живота (Правила за калуђере, 8), као што и говори о правилима, а не правилу које су доносили његови претходници (Правила за калуђере, 7).

114 Писмо од 11. јула 1740, Правила за калуђере, 7–8. Видети одломак о Правилима Псевдо-Викентија Јовановића Видака.

ово писмо-правило (4. мај 1742. године) посвећено искључиво питању одевања, претпостављамо да је оно заиста било озбиљан проблем у фрушкогорским манастирима тога доба. Занимљиво је то да се овом заповедном посланицом строго забрањује и постављање било какве друге – осим црне – поставе, како на доњу тако и на горњу мантију.<sup>115</sup> Проблем по себи представљало је и скитање монаха, односно напуштање манастира без благослова надлежне управе. Против таквих „скитача манастирожитеља“, како их Патријарх Арсеније IV назива, покренуо је оштре мере. Наредио је да сваки монах мора имати писмено одобрење – *лист оийусни* – свога старешине, његовом руком потписан и печатом оверен, са тачно уписаним временским интервалом за који важи. У истом писму од 6. јула 1743. године Патријарх се обрушава и на иконописце неуке у уметничком изражавању, које назива богומרзима (богомазима?), а не иконописцима и забрањује им да сликају по његовој дијецези, као и народу да купује иконе од њих.<sup>116</sup> Да ли постоји веза између ове две забране, из самога текста није могуће непосредно утврдити. Претпостављамо да је међу лутајућим иконописцима које критикује Патријарх сигурно било и монаха. 16. децембра 1745. године, Патријарх Арсеније IV објавиће и друга, додатна правила за калуђере, у којима ће поновити већ познате захтеве из претходних правила, како својих тако и других црквених поглавара Карловачке митрополије. Потреба за њиховим понављањем и наглашавањем сведочи да она нису била у потпуности и задовољавајуће прихваћена.<sup>117</sup>

1777. године штампана су *Правила монашескаја* Митрополита Викентија Јовановића Видака. Она су двојезична: латинска и словенска и у старијој литератури се често мешају са монашким правилима Викентија Јовановића из 1733.<sup>118</sup> *Правила* из 1777. је написао унијат Атанасије Димитријевић Секереш,<sup>119</sup> а бечка влада их је поднела Синоду са обавезом да се објаве.<sup>120</sup>

---

115 Писмо од 4. маја 1742, Правила за калуђере, 8.

116 Писмо од 6. јула 1743, Правила за калуђере, 8–9.

117 Писмо од 16. децембра 1745. Правила за калуђере, 9–10. У десетој тачки овога правила говори се о свакодневном вршењу богослужења, спречавању неблаговременог улажења и излажења у и из манастира, проверавању подобности примања нових монаха, искушеника и манастирских радника, послушности игуману и избегавању порочног живота, пре свега пијанствовања.

118 Руварац, Правила за калуђере и свештенике и регуламент од 2. јануара 1777, 279.

119 Правила за калуђере, 10–11.

120 Руварац, Правила за калуђере и свештенике и регуламент од 2. јануара 1777, 280.

Та правила, лажно наведена као синодална,<sup>121</sup> у ствари су подметнута.<sup>122</sup> Иста правила је *Реџуламенѝ* од 2. јануара 1777. године учинио обавезним за православне манастире у Аустроугарској. Руварац каже да су та Секерешева правила „у опреци стајала са установама наше Православне цркве и досадашњим обичајем“.<sup>123</sup> Појава овог правног документа, али и наметање Секерешевих Правила и низ других разлога, као што је била позната наредба о сахрањивању 28. 9. 1777. године – забрањивање уношења отвореног ковчега у Цркву на опело<sup>124</sup> – изазвали су гнев народа и буне у Вршцу и Новом Саду.<sup>125</sup> Због тих побуна ова правила никад нису ступила у живот, а *Деклараторија* од 16. јула 1779. године их је повукла.<sup>126</sup>

Ова правила су обимна и веома озбиљно састављена. Очигледно је да носе лични печат свога аутора у једној неуобичајено великој мери за документ овога типа. Посебно је занимљиво велико место које аутор додељује образовању монаха. Секереш, у петом (О учењу)<sup>127</sup> и шестом (О времени учења)<sup>128</sup> поглављу Другог дела својих *Правила*, говори о овом питању на озбиљан начин који се у многоне разликује од свих осталих правила тога времена. Ако се сетимо минималних образовних захтева које пред монаштво Карловачке митрополије стављају други законодавци, онда нам реченице Секерешевих правила звуче невероватно. Он говори у корист тзв. „спољашње мудрости“<sup>129</sup> коју сматра претпоставком правилног разумевања и тумачења духовних текстова. Истиче и значај познавања класичних језика, на првом месту латинског и грчког, тих „извора стицања

121 Монашка правила п-ВЈВ, 9.

122 Руварац, Правила за калуђере и свештенике и регуламент од 2. јануара 1777, 297.

123 *Op. cit.*, 296.

124 Костић, Гроф Колер, 165.

125 Руварац, Правила за калуђере и свештенике и регуламент од 2. јануара 1777, 280–282.

126 *Op. cit.*, 296. У Деклараторији се дословно каже: „Што се тиче унутрашњег запта и реда у манастирима, то препуштамо на бригу и под управу вишему свештенству у уверењу да ће исто свештенство по дужности свога звања тако уредбе сотворити, како ће калуђери у доброме запту бити и да ће своје дужности вршити, па да ће онде, где то месне манастирске прилике допуштају, занимати се са похвалним и општекорисним поучавањем младежи.“ члан 48 (*Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis*, Прилог А. у: Грдић, 289).

127 Монашка правила п-ВЈВ, 27–31.

128 *Op. cit.*, 31–37.

129 Познавања нетеолошких научних дисциплина и њихових достигнућа (Монашка правила п-ВЈВ, 27).

сваке премудрости.<sup>130</sup> Логика, метафизика, математика, философија, природно право, историја и теологија представљају оне садржаје којима свој свакодневни живот треба да испуне монаси са падина Фрушке Горе. Ерминевтика („наука тумачења у којој су правила за тумачење Светога Писма налазе“) и Егзегезе („о томе како правила овога тумачења увек правилно и законито употребљавати знати“)<sup>131</sup> су знања и вештине које монаси, такође, треба да стичу. Када се ова правила прочитају, стиче се утисак да њихово порекло и „неправославност“ садржаја нису једини разлози који су допринели неславној судбини овог документа.

Пошто су Псевдо-Викентијева монашка правила укинута *Декларацијом*, Митрополит Викентије Јовановић Видак обратио се старешинама фрушкогорских манастира са циљем да саставе једно тело које би из искуства и познате светоотачке–канонске литературе написало монашка правила. Пошто од тога ништа није било, он је заповедио Јовану Рајићу да сам напише монашка правила. Рајић је то урадио од 15. јула до 7. августа 1779. године.<sup>132</sup> Када је Рајић у својим *Монашким њравлима* забележио систем скраћивања текстова које је користио приликом састављања овог документа, он нам је још једном оставио запис о изворима своје теологије.<sup>133</sup>

Рајић је имао два рукописа. Први је са мањим бројем листова, са записом и датумом настанка и налази се у Библиотеци Матице српске.<sup>134</sup> За други Веселинов, грешећи, каже:

Други рукопис је „на чисто преписан“ са двадесет и пет листова односно двадесет и два листа текста и три листа Митрополитовог предговора, вероватно Митрополита Видака. Налазио се 1905. у Патријаршкој библиотеци, а данас му се *изјубио сваки ѡрај*.<sup>135</sup>

Овај Рајићев рукопис налази се у Библиотеци Српске патријаршије ПБР № 21. Он је читкији и представља финалну верзију текста, док је Матичин очигледно предлогак, односно, протограф. У патријаршијском примерку Рајић је, држим, свакодневним и нечиткијим рукописом, оставио на другом листу напомену да су састављена на захтев Архиепископа и Митрополита Викентија Јовановића Видака 1779. године и да имају 50 стра-

130 Монашка правила п-ВЈВ, 28.

131 *Op. cit.*, 29.

132 Веселинов, Правила монашескаја Јована Рајића, 82–83.

133 Рајић је забележио: систем скраћивања ранијих правила и докумената, које је користио, А=архиепископ, В=Викентије, П=Павле, Н=настојатељ, Прим.=примедба, Печ. пра.=Печатана правила (Монашка правила ЈР, 21).

134 Веселинов, Правила монашескаја Јована Рајића, 83.

135 *Op. cit.*, 85.

на. Рајићев метод писања овог текста је тачно установљен: утемељен је на Светом Писму, светоотачким списима (посебно Јовану Златоустом и Василију Великом), канонским одлукама и сл.<sup>136</sup>

У литератури се помиње још један могући извор Рајићеве теологије монашког живота. Поред претходних монашких правила Карловачке митрополије (то је, додуше, опште и тачно место анализе овога Рајићевог списа: Основа за Рајићева правила су сва претходна<sup>137</sup>), њему је у томе послужила и посета Светој Гори – манастиру Хиландару и осталим манастирима „где је видео како су монаси живели.“<sup>138</sup> Тешко да је Јован Рајић, ма колико пажљив био и ма како га то интересовало (а није га *ѿо* на првом месту занимало када је посетио Свету Гору), могао да за време од свега два месеца (од 3. августа до 7. октобра 1758. године), иако је при томе, како сам каже, обилазио све значајније скитове и манастире по Атосу, у некој озидиљнијој мери, упозна поредак светогорског монашког живота.<sup>139</sup> Нешто је сигурно видео и доживео, па и запамтио. О неком озидиљнијем усвајању утицаја, међутим, не може бити речи.

Корпус правила Јовановић-Ненадовић наставља са својим животом и по њиховом упокојењу. Године 1780. Митрополит Мојсије Путник издао је своје *Настављеније* – упутство и правила за монахе на територији Карловачке митрополије. Ово *Ујуѿсѿво* је, као и већина претходних, било намењено комисијском проношењу кроз манастире његове Митрополије, где би, поред читања, оно било и тумачено. Митрополит Путник се, потврђујући важење правила Митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића, на њих непосредно надовезује, те зато проблематику којом се она баве не третира посебно у својим *Правилима*. Његова *Правила* имају петнаест тачака и већим делом се тичу администрације и финансијског пословања манастира.<sup>140</sup> У уводном излагању овог *Настављенија* виде се трагови просветитељске философије, пошто Митрополит Мојсије на првом месту као узрок неправилности у монашком животу наводи *незнање*.<sup>141</sup> То

136 Порфирије Епископ јегарски, 122. (Идентичан метод користио је и Свети Василије Велики при изради својих Правила. Он је у Опширним правилима 379 пута цитирао Свето Писмо, као и пуноћу Предања: друге Оце, литургијско искуство, канонске одредбе и сл. (*Redovnička pravila*, 90).

137 Веселинов, Правила монашескаја Јована Рајића, 87.

138 Порфирије Епископ јегарски, 122.

139 Чурчић, Рајићева 1762. година, 205–206.

140 Правила за калуђере, 11–12.

141 И ту се види утицај руског просветитељства поготово Петровог и Теофановог Регуламента. У њему стоји: “(...) ако би знали главне догмате наше вере који су

потом разрађује, наређујући монасима да недељом и празником неко од братије поучава верни народ Закону Божијем, основама молитвеног живота, али и читању и писању. Јер, како тамо запажа Митрополит – сва зла и гнев Божији која долазе на нас због незнања и нечувања Закона Божијег бивају.<sup>142</sup>

Поред правила за монахе, карловачки Митрополити су настојали и да правилима регулишу живот и службу протопрезвитера и парохијског свештенства. Димитрије Руварац је, описујући две рукописне књиге из митрополијске библиотеке, у њима пронашао *Ойис и йойис цркава и свештеника сремске епархије за 1732–3. годину*, који је извршио архиђакон Митрополита Викентија Јовановића, Викентије Стефановић, заједно са егзархом Стефаном Стојковићем.<sup>143</sup> На истом месту се налази и *Инструкција свештенику архиђакона Викентија Стефановића* из 1732. године, која је важила до 3. марта 1733. године, кад су изашла литографисана *Свештеничка правила* Митрополита Викентија Јовановића.<sup>144</sup>

По мишљењу Мите Костића, Митрополит Викентије био је још више под утицајем руске културе и духовности од претходника Мојсија Петровића. То се види и из чињенице да је за увод својих *Свештеничких правила* преузео део *Реуламенџа* Петра Великог и Теофана Прокоповича. То исто ће учинити Митрополит Ненадовић у својој посланици познатој под називом *Воља и указ*,<sup>145</sup> Павле Ненадовић је, у пропратном акту *Воље и указа* од речи до речи (по речима Тихомира Остојића) преузео одељак из *Духовној реуламенџа* Теофана Прокоповича и то из одељка *О љрезвишери-ма и џаконима*. Тај увод, у оригиналу намењен свештенству, Ненадовић је применио на монашки чин.<sup>146</sup>

---

установљени од Бога за спасење и ако би знали заповести Божије – да се уклоне од зла и чине добро – то би им била довољна поука“ (Регуламент, XVII).

142 Тачка 7. и 8.

143 Руварац, Српска Митрополија Карловачка, 7.

144 *Op. cit.*, 21–23.

145 Костић, Духовни регуламент, 82.

146 Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову Ф. 13, 28. Овде је реч о уводном тексту у Правила за презвитере и џаконе која се налазе у завршном делу Регуламента. Ненадовић није преузео увод у монашка правила јер је он, у ствари, само максимално скраћен увод у свештеничка правила (Регуламент, 27). У овом предговору наводе се разлози који су довели до појаве правила уопште, а ових посебно. Реч је о појави различитих злоупотреба и погрешног понашања, што је током времена довело до настанка саборских правила. Пошто је ситуација у Цркви у Русији захтевала нове прописе (ово ће српски писци заменити ситуацијом у Цркви Кар-



У предговору<sup>147</sup> за ново стављање на снагу Викентијевих *Правила за њројшојрезвишере*, Митрополит Павле Ненадовић, 10. јула 1753. године, даје основне смернице и разлоге настајања и формирања ових правила и правила уопште. Пошавши од чињенице да је Свето Писмо основна смерница за владање клирика, али да се они нису увек њега придржавали, долази до закључка да постоји потреба доношења Саборских дисциплинарских канона-правила, која се овде не понављају. Такође је специфична ситуација у Архиепископији и Митрополији довела до тога да се, на начин на који су то чинили Свети оци, у складу са библијским словом, донесу правила за пастирски рад презвитера. Она се тичу сремске архидијецезе.<sup>148</sup>

Павле Ненадовић је, као протосинђел и егзарх Митрополитима Мојсеју Петровићу, Викентију Јовановићу и Патријарху Арсенију Јовановићу, како тачно примећује Димитрије Руварац, стекао велико искуство у раду са парохијским свештенством. Стога је одмах по свом постављењу на катедру карлштатског Епископа почео да се бави поучавањем и исправљањем свештенства. Он је, 20. новембра 1745. године, док је боравио у Бечу, послао своје свештенству посланицу<sup>149</sup> са различитим наредбама у вези са њиховом службом. Тако им, пре свега, заповеда да сваке недеље и празника морају да служе Свету литургију, а по њој да верни народ поучавају основама вере.<sup>150</sup> Вернике ваља упућивати на светотајински живот: да крштавају новорођене и причешћују људе на самрти. Ако се ко сахрани без свештеника, да га одлуче од црквене заједнице. Упозорава свештенике да строго пазе на брачно право и његове одредбе, да не присвајају црквени новац који им не припада и да поучавају верне да задушне прилоге – саранда-

---

ловачке митрополије), они се сада и доносе (Регуламент, 2–3). Преузимање овог одломка није од толиког значаја какав се на први поглед може претпоставити када читамо Остојићеву књигу. Важнија су друга, тематска и идејна преузимања, до којих је дошло у правилима Карловачких Митрополита, а која ћемо показати на наредним страницама. О томе да се, због људских преступа и удаљавања од непосреднијих ка посреднијим формама богоопштења, током времена додају нови записани обрасци као упутства и корективи, говорио је још Златоуст тумачећи Јеванђеље по Матеју (видети: Јевтић, Свети Сава у Токовима Ђирило-Методијевског предања, 40–41).

147 Свештеничка правила ВЈ, Увод, 1.

148 Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере, 274.

149 Павла Ненадовића карлштатског владике Правила за свештенике, 466–468.

150 Исто је важило и за монахе који су били дужни да у манастирима Фрушке Горе поучавају млађу сабраћу, али и прњаворску децу (Остојић, Доситеј у Хопову, 137).

ре, парусије и друга помињања, прво уписују код надлежног Епископа, а потом где ко хоће. Само она монашка лица која имају препоручена писма Патријарха Арсенија IV и његово лично, могу да скупљају милостињу<sup>151</sup> по епархији. Неопходно је одржавање реда у цркви, на богослужењима.

Када је постао Митрополит, Павле Ненандовић је, 26. јуна 1753. године у манастиру Шишатовцу, издао допуну правила за свештенике.<sup>152</sup> У овим додатним напоменама Ненадовић корен свих зала у народном понашању – како у отвореним гресима, тако и у деформисаним облицима популарне побожности види – у нераду свештенства које ни само није на потребном образовном и духовном нивоу, а при томе у огромном проценту не настоји да просвећује поверену му паству.<sup>153</sup>

Митрополит Павле, као и његови претходници, суочавали су се и са оптужбама да они овим правилима уводе новине које нису блиске нашем народу и његовом доживљавању црквеног живота. Архиђакон Стефановић посебно подвлачи да свештеници после Литургије обилазе парохију и објашњавају верницима то што им је архиђакон поручио, *да владика ништа ново не уводи*, него следује правилима Апостола и Светих отаца, зашта га Хришћани других конфесија прогоне.<sup>154</sup>

Стално ревнујући за просвету, Митрополит Павле Ненадовић је не заборавља ни у правилима од 17. августа 1749. године, где доноси нове одлуке. Сви кандидати за свештенство и млади клирици морају да се образују. То ће касније допунити деветим правилом нових *Учуйсџава* протама од 11. октобра 1751. године. Митрополит овде наређује да сви свештеници морају доћи на испит у Клирикалну школу у Карловце, па они који нису довољно образовани да то допуне.<sup>155</sup> При томе уводи тзв. *школску куџију*

151 Пример одобрене прошње, односно скупљања милостиње, имамо у циркулару Мојсеја Петровића којим препоручује свештенике Кирила и Рафаила који скупљају прилог за обнову цркве манастира Винче, а који је написан 6. новембра 1724. године (Богдановић, Л, 646). Други пример одобрења скупљања милостиње имамо у молби вршачког Епископа Јосифа Јовановића Шакабенте, написаној 30. новембра 1791. године где се обраћа надлежном будимском дијецезану Дионисију Поповићу да одобри прошњу монаха манастира Златице који су Турци до темеља спалили у недавном рату. То дијецезан одобрава (АСПЕБ К – 1792, без броја).

152 Допуна Ненадовићева Вићентијевих правила за свештенике, 22–25.

153 За ову посланицу Дамаскин Грданички је утврдио да је већим делом преузета из књиге Симеона Полоцког – Вечера душевна, и то из беседе: Слово свештеницима на дан силаска Светога Духа (Грданички, 19).

154 Руварац, Српска Митрополија Карловачка, 23.

155 Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере, 329.

за прилог црквама, а избацује манастирске (пећку на пример), и подстиче свештенство да упућује верни народ да прилаже школама. И, на крају, говори да сву децу која су зрела и спремна за школу, треба од првог октобра довести у Карловце за почетак наставе.<sup>156</sup> Митрополит Ненадовић је своје клирике школовао<sup>157</sup> у Сремским Карловцима.<sup>158</sup> Тако су Митрополит Павле и карловачки парох Теодор Марковић склопили уговор по којем Теодор постаје магистар у овој школи.<sup>159</sup> За нас је овде важна четврта тачка овог уговора, јер се њоме дефинише литургичко образовање ђака. Они се уче употреби служебника, требника и катихизиса. Изучавају поредак и начин вршења служби и Светих тајни, као и основе литургијског богословља (класичне схоластичке тезе о форми и материји и сл.). У петој тачки учитељ се обавезује да ће ученике свакодневно одводити на богослужбену праксу,<sup>160</sup> што још једном указује на првенствено практични и пастирски смер овога образовања. Није на одмет напоменути да су литургијску теологију ђаци учили првенствено на основу првог српског приручника литургијског богословља – *Ейиѿома* будимског Епископа Дионисија Новаковића.<sup>161</sup>

Ненадовић је ради бољег образовању свештеника дао да се штампају две књижице: *Поука ейискоја новојосѿављеном јереју* и *Орѿодоксос омолоїа*, које су свештеници морали учити напамет и о томе после одговарати на испиту.<sup>162</sup> *Поука свейѿиѿељска новојосѿављеном јереју* је још једна у низу књига насталих слободним преузимањем руских предлогака и компоновањем нових литерарних целина.<sup>163</sup> Ову је књигу Ненадовић објавио 1742. године, у спомен своје епископске хиротоније. Дело је резао у бакру Христофор Жефаровић у Бечу, 1742. године. Изашло је са благословом Арсенија IV. Митрополит је 4. јула 1755. године манастирима послао књижицу *Поука свейѿиѿеља ѿосѿављеном јереју*<sup>164</sup> коју је требало бес-

156 *Op. cit.*, правила 10. и 12, 301.

157 О важности образовања за свештенички кадар видети: Регуламент, О презвитерима и ђаконима, тачка 4, 4.

158 Руварац, Покрово-богородичне школе, 8.

159 *Op. cit.*, 9.

160 *Op. cit.*, 10.

161 Вукашиновић, *Дионисије Новаковић: Ейиској и ѿеолої XVIII сѿолећа*, 36. Превод Епитома видети у: *Тамо*, 73 –108.

162 Грданички, 28.

163 Михаиловић, 32.

164 Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 186.

платно поделити братији да је они за годину дана науче напамет.<sup>165</sup> Учење богословских (поготово катихетских и краћих поучних) текстова напамет био је класичан метод усвајања знања у језуитском школству. Тако се, у трећој граматичкој години оновременог језуитског школског система, предвиђа „рецитовање катихизиса напамет“.<sup>166</sup> Тај метод усвајања знања прешао је преко језуитских питомаца, потоњих професора Кијевске духовне академије, на њихове ученике Србе. Преко ових је, опет, дошао до школа на територији Карловачке митрополије.

Ненадовић је у циркулару од 13. септембра 1754. године<sup>167</sup> послао манастирима на преписивање и учење текст катихетског садржаја, у форми питања и одговора – будућу *Орфодоксос омолоиу*, из чега се види да тада она још није била објављена. У циркулару од 2. септембра 1759, позивајући се на претходни циркулар од 13. септембра 1754. године када је послао манастирима књижицу коју је требало преписати и *учиџи најаметџ* (али они то нису урадили), Митрополит напомиње да је Орфелин сада ту књигу у бакру изрезао и да треба да је купе настојатељи манастира.<sup>168</sup> 21. јула 1761. године Павле Ненадовић у циркулару наговештава визитацију<sup>169</sup> архидијецезе и испитивање свих кандидата за рукоположење о томе да ли знају напамет ову књижицу.<sup>170</sup> Ова књигаје делимично преписани први део *Православној исјоведана вере* Петра Могиле. Након тог одломка следе, додати: *Символ вере* светог Атанасија Александријског; *Крајко изложење о вери* Атанасија и Кирила Александријских; *О делима човека хришћанина* и панагирично многољетсвије Павлу Ненадовићу.<sup>171</sup> Само је овај последњи текст Орфелиново ауторско дело.<sup>172</sup> Прво издање је бакрорезни отисак Орфелинов из 1758. године, а друго је штампано издање из 1763. године, штампарије Димитрија Теодосија.<sup>173</sup>

165 Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову f. 10, 285.

166 Ignacio de Loyola, *Načela jezuita*, 233.

167 Остојић, Доситеј у Хопову, 284.

168 Остојић, Захарија Орфелин, 83.

169 Познате визитације фрушкогорских манастира одвијале су се: 1733. године, по благослову Викентија Јовановића, 1740. године – Арсенија IV Јовановића, 1753. године – Павла Ненадовића и 1771. године – Јована Георгијевића (Медаковић, Ризнице фрушкогорских манастира, 145).

170 Милосављевић, 189.

171 Михаиловић, 48.

172 Остојић, Захарија Орфелин, 83.

173 О настанку самог текста видети у: Вукашиновић, *Теолоија Орфелинових бакрореза*, 14–18; превод текста: *Тамо*, 40–63.

И Митрополит Викентије је у својим *Правилима за њроїѡрезвїѡтере* од 12. маја 1733. њих обавезао да проверавају да ли свештеници знају напамет<sup>174</sup> обавезне догматске текстове и молитве<sup>175</sup> да би могли да поучавају верне. Затим им налаже да проверавају колико ревностно свештеници поучавају вери своје парохијане.<sup>176</sup>

Завршетак школовања није представљао и завршетак испитивања, извесне форме контроле знања клирика. Тако је постојао конзисторијални испит, *еїзамен*, на основу Регуламента односно Конзисторијалне системе. Ту се испитивало свештеничко познавање теологије. Сва су питања интонирана у духу класичне схоластике као и, уосталом, одговори. Таква су питања о броју Светих тајни, њиховом садржају и циљу.<sup>177</sup> На питање – Шта је причешће? – следи одговор: Тело и Крв Господа нашега Исуса Христа под видом хлеба и вина у којима истински присуствује односно постоји Господ наш.<sup>178</sup>

У додатним правилима за свештенике Ненадовић кори свештенство да не поучавају верне недељом и празником након богослужења.<sup>179</sup> Због тога им наређује да то сваке недеље и празника након службе чине.<sup>180</sup> Тада је уведен и предбрачни испит као форма проверавања усвајања предаваног знања. Ко не би научио оно што се од њега очекивало, није могао бити венчан. На тај начин народ је примораван да иде на верску наставу и учи своју веру.

Свештеничка правила баве се и питањем литургијског живота пароха Карловачке митрополије. *Инсїрукција свешїенсїву архиїакона*

174 Што је наредио у Свештеничким правилима ВЈ, 2.

175 Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере, правило 3, 275.

176 *Op. cit.*, правило 6, 276.

177 1. март 1783. Доњи Сечуј, Циркуларни протокол, 1779–1804. АСПЕБ, Сентандреја.

178 1. март 1783. Липова, Циркуларни протокол 1782–1800, АСПЕБ, Сентандреја. Инквизиција или испитивање свештеника да ли су научили напамет основне истине из Исповедања православне вере садржала је следеће испитне теме, односно питања: Три савета јеванђељска, Седам Тајни Новог Завета, Три богословске врлине, Четири јеванђељске врлине, Седам дарова Духа Светога, Седам Плодова Духа Светога, Седам дела милости телесне, Седам дела милости духовне, Седам смртних грехова и њима супротне врлине, Греси против Духа Светога, Греси који вапију к небу, Девет блаженстава јеванђељских, Пет чула телесних, Пет чула духовних и Четири последње ствари (Руварац, Српска Митрополија Карловачка, 24).

179 Допуна Ненадовићева Вићентијевих правила за свештенике, 22–25.

180 Протоколан, 29. јун 1754.

Викентија свештеницима налаже да врше свакодневно правило, а где је више свештеника да служе Свету литургију сваке суботе, недеље и празника, уз препоруку: „Типик онолико колико може да се одржава.“<sup>181</sup> Викентије Јовановић налаже протопрезвитерима да надгледају како свештеници врше *йей Свейих йајни цркве*,<sup>182</sup> служе три Литургије и службе дневног круга.<sup>183</sup> Павле Ненадовић доноси нова правила 17. августа 1749. године. Он наређује да протопрезвитери проверавају како свештеници врше *седам Свейих йајни*,<sup>184</sup> да ли служе Литургију и сл.<sup>185</sup>

Митрополит Викентије у протопрезвитерским правилима инсистира да протојереји проверавају да ли се редовно служи Литургија на начин на који је наређено у деветом правилу<sup>186</sup> *Свештеничких йравила*,<sup>187</sup> односно по московским књигама. Ова правила имају и свој додатак, у коме се прота опомиње да на прво звоно одлази у цркву и да пази *како свештеници врше йроскомидију* (подвукао В. В.) и да ли по „типiku и правилу дејствују“.<sup>188</sup> Из свега овога се јасно да видети да је код наших Митрополита постојала озбиљна брига и старање о томе како се одвијао процес усклађивања са руском богослужбеном литературом и праксом.

Митрополит Павле Ненандовић је, у својој *Дойуни йравила за свештенике*,<sup>189</sup> кориио свештенство да не врши Свету тајну крштења тро-струким погружавањем, него обливањем, што је за Ненадовића крајње неприхватљиво као регуларна, свакодневна пракса.<sup>190</sup> Такође каже да свеш-

---

181 Руварац, Српска Митрополија Карловачка, 22.

182 Ово искључује рукополагање и исповест коју су вршили посебно одређени духовници.

183 Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере, правило 4, 275.

184 Ово је, наравно, немогуће. Могли су да обављају свега шест, односно пет Тајни како правилно примећује Митрополит Викентије. Свештеници нису рукополагали нове клирике нити су сви од реда исповедали вернике.

185 Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере, правило 6, 300.

186 Свештеничка правила ВЈ, 9.

187 Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере, правило 5, 275.

188 *Op. cit.*, правило 13, 276.

189 Допуна Ненадовићева Вићентијевих правила за свештенике, 22–25.

190 *Ibid.*

теници не врше богослужења редовно, па чак ни Свету литургију. За њу звоне у звона али не иду у Цркву.<sup>191</sup>

У оквиру реформе култа и богословља у Карловачкој митрополији појављује се чувених *йей обавезних књија* за сваког свештеника. У *Инстирукија свештѣнству архиђакон Викентија Стефановића* из 1732. године стоји да *сваки свештѣник мора да куи йей књија* (подвукао В. В.): Исповедање православне вере, Нови завет, Десетословље,<sup>192</sup> Требник и Службеник, али да све буду московска или синодално-кијевска издања.<sup>193</sup> Ово су неки избегавали да учине.<sup>194</sup> Митрополит Викентије Јовановић ће у својим *Правилима за йроѣйрезвѣйере* истима наложити да шест пута годишње обилазе подручне парохије и проверавају да ли свештеници *имају йей обавезних књија*.<sup>195</sup> Претходно је пет обавезних књига поменуо у својим *Свештѣничким йравилима* и наложио колико пута коју треба у току године обавезно читати.<sup>196</sup> Идеја обавезних књига из којих ће свештеници прво сами стицати потребна знања а после поучавати верне, потекла је из *Духовној Реѣуламенѣ Пейра Великој*. Тамо се, додуше, помињу три књиге – прва доктринарног типа, друга дисциплинског, а трећа – збирка проповеди. Оне би биле уведене и у циклус храмовног богослужбеног читања, на такав начин да се сваке године четири пута прочитају. Прве две су имале и намену да буду школски уџбеници.<sup>197</sup>

Као што се из претходних страница могло видети, сложен и богат литургијски и светотајински живот Цркве Карловачке митрополије је својим добрим делом представљао уступање богослужбене праксе „старога краја“ – очуване у првим штампаним богослужбеним књигама, бројним рукописним књигама као и у усменом предању и литургијском етосу пред налетом литургијских обичаја, литургијског стила и разумевања који је био карактеристичан за већ реформисано богослужење Мале и Велике Русије. До тога није долазило спонтано, или пак неким неформалним сплетом околности – ова *литургијска реформа* била је организована и спроведе-

191 *Ibid.*

192 То је књига Теофана Прокоповича: Краткое толкованије законаго Десјатословија.

193 Руварац, Српска Митрополија Карловачка, 21.

194 Грданички, 27.

195 Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере, правило 3, 275.

196 Свештеничка правила ВЈ, члан 1. Тако је Нови Завет требало читати девет пута годишње, Катихизис једанпут месечно, Десетословије четири пута месечно а Требник и Службеник често и по потреби.

197 Регуламент, 17–18.

на од стране црквених поглавара – Митрополита. О томе сведоче њихова правила, декрети и посланице које смо овде обрадили.

### Резиме:

Сложен и богат литургијски и светотајински живот Цркве Карловачке митрополије је својим добрим делом представљао уступање богослужбене праксе „старога краја“ – очуване у првим штампаним богослужбеним књигама, бројним рукописним књигама као и у усменом предању и литургијском етосу пред налетом литургијских обичаја, литургијског стила и разумевања који је био карактеристичан за већ реформисано богослужење Мале и Велике Русије. До тога није долазило спонтано, или пак неким неформалним сплетом околности – ова литургијска реформа била је организована и спроведена од стране црквених поглавара – Митрополита. О томе сведоче њихова правила, декрети и посланице које смо овде обрадили.

## БИБЛИОГРАФИЈА

### СКРАЋЕНИЦЕ

- АИСПКМ = Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије
- АСАНУК МПА = Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив
- АСПЕБ = Архив Српске православне Епархије будимске
- АСПЕБ К = Архив Српске православне Епархије будимске, Конзисторија
- АСПЕБ МГ = Архив Српске православне Епархије будимске, Манастир Градовац
- АСПЕБ ЕР = Архив Српске православне Епархије будимске, Епархија рукописи
- ЕБ ГР = Епархија будимска, Библиотека манастира Градовца
- АСПЕБ, Сентандреја = Архив Српске православне Епархије будимске, Сентандреја
- БМС = Библиотека Матице српске
- МСПЦ = Музеј Српске православне цркве, Београд
- МСПЦ Грујић = Музеј Српске православне цркве, Београд, Збирка Радослава Грујића



- ПБ = Патријаршијска библиотека
- ПБР = Патријаршијска библиотека, рукописи
- ПБРЈР = Патријаршијска библиотека, рукописи Јована Рајића
- РОМС = Рукописно одељење Матице српске
- СЕШ = Сава, Епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветтој до двадесеттој века*, Београд – Подгорица – Крагујевац, 1996.

## ИЗВОРИ

### А. РУКОПИСНИ ИЗВОРИ

- Јован Рајић, Каноник = Јован Рајић, Каноник, БМС РР II 2
- Монашка правила ВЈ = (Митрополит Викентије Јовановић), Правила, АСАНУК МПА 1733, 118.
- *Свешћеничка љравила ВЈ* = (Митрополит Викентије Јовановић), Правила, ПБР № 86.
- *Тредник (XIV и XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 112)
- *Тредник (XV–XVI век)*, МСПЦ (№ 1)
- *Тредник (XV и XVI век)*, Велика Ремета, МСПЦ (№ 212)
- *Тредник (XV и XVI век)*, МСПЦ Грујић (№ 67)
- *Тредник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 221)
- *Тредник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 237)
- *Тредник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 246)
- *Тредник (XVI–XVII век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 229)
- *Правила за свешћенике (XVII век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 5).
- *Тредник (XVII век)*, МСПЦ Грујић (№ 13)
- *Тредник (XVII век)*, МСПЦ Грујић (№ 16)
- *Тредник (1790)*, Пакрац, МСПЦ (№ 729)
- *Монашка љравила ЈР* = (Јован Рајић), Правила монашескаја, ПБР ЈР № 21.

### Б. ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- *Автобиографија Парћенија Павловића* = „Автобиографија Партенија Павловића епископа посвећења“, Д(имитрије) Р(уvaraц), *Српски Сион* 14, 396–399; 15, 430–432; 17, 493–495; 18, 526–527; 19, 553–556. 1905.

- *Две посланице Павла Ненадовића владике карлштајтској* = „Две посланице Павла Ненадовића владике карлштајтској“, Д(имитрије) Р(уvaraц), *Српски Сион* 10, 1905.
- *Декрет и инштрукција Митрополија Павла Ненадовића духовним оцима* = „Декрет и инштрукција Митрополита Павла Ненадовића духовним оцима“, Д(имитрије) Р(уvaraц), АИСПКМ 4, 1, 1914.
- *Допуна Ненадовићева Вићентијевих правила за свештенике* = „Допуна Ненадовићева Вићентијевих правила за свештенике“, (Саопштио Д(имитрије) Р(уvaraц)), *Српски Сион* 1, 1904.
- *Доситеј Обрадовић, Живој и ѿрикљученија* = Доситеј Обрадовић, *Живој и ѿрикљученија Димитрија Обрадовича нареченој у калуђерсѿву Доситијеја њим исѿим сѿисаѿ и издѿи*, Издабрана дела, Београд, 2005.
- *Духовниј Реѿламентиѿ*, Санктпитербургъ 1721.
- *Јован Рајић, Исѿорија Каѿихизма* = Јован Рајић, *Исѿорија Каѿихизма Православних Србаља у Цесарским државама*, Панчево, s.a.
- *Молитвеник (Требник) Ђорђа Црнојевића*, 1495, МСПЦ Грујић (№ 89).
- *Молиѿвеник (Требник) Гораждански*, 1523, МСПЦ Грујић (№ 304).
- *Молиѿвеник (Требник) Божидара Вуковића*, Венеѿија, 1539, МСПЦ (№ 263).
- *Молиѿвеник (Требник) Милешевски*, Милешева, 1546, МСПЦ Грујић (№ 313).
- *Молиѿвеник (Требник) Јеролима Заѿуровића*, Венеѿија, 1570, МСПЦ Грујић (№ 332).
- *Монашка ѿравила ѿ-ВЈВ* = (Псевдо-Викентије Јовановић Видак) *Правила монашескаја* (Беч, 1777).
- *Никола Кавасила* = Никола Кавасила, *Тумачење Свеѿе Литургије*, Нови Сад, 2002.
- *Павла Ненадовића карлштајтског владике Правила за свештенике* = „Павла Ненадовића карлштајтског владике Правила за свештенике“, Д(имитрије) Р(уvaraц), *Српски Сион* 16, 1906.
- *Писмо владике Данила, ѿѿријарха Арсенија IV, Павла Ненадовића митрополија, Доситијеја Обрадовића, Павла Соларића* = „Писмо владике Данила, патријарха Арсенија IV, Павла Ненадовића митрополита, Доситеја Обрадовића, Павла Соларића“, *Сѿоменик СКА* 17, Београд, 1892.

- *Поменик Манастира Крушедола = Поменик Манастира Крушедола*, САНУ–НБС–МС: фототипска издања књ. 17, Прир. М. Томић и М. Војкулеску, Београд, 1996.
- *Правила митрополија Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за њрошоїрезвийере* = „Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере“, Д(имитрије) Р(уварац), *Срїски Сион* 9; 10, 1903.
- *Правила за калуђере* = „Правила за калуђере“, приопштио Д(имитрије) Р(уварац), *Срїски Сион* 1, 1905.
- *Проїколан* = „Протоколан дјел в духовном судје испитуемих и судимих и прочих коекакових на заповјед них високо-преосвјашченства Г. Г. Архиепископа и Митрополита нашего Г. Павла Ненадовића, чрез мене Архиепископо-Митрополитскаго служителнаго сингела Павла Георгијевића, здје у двору карловачком у епархији Сремској в њекових мјестјех дјеланих и совершаемих и здје во овом протоколе записивати се начинајушчих от љета 1751. месеца Декемврија 13. дне. Јакоже посљедует.“ (саопштио Д(имитрије) Р(уварац)), *Срїски Сион* 11, 301–304; 12, 335–339; 13, 363–366; 14, 397–400, 15, 430–433, 16, 461–464, 17, 503–507, 1904.
- *Redovnička pravila = Redovnička pravila: Sveti Pahomije, Sveti Bazilije, Sveti Augustin, Sveti Cezarije, Sveti Benedikt, Sveti Franjo*, прир. Н. Borak OFM Cap, Zagreb, 1985.
- *Тредник Теодосија Јањинскої*, Венеција, 1761, МСПЦ (№ 1492).
- *Циркулари митрополија Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима* = Остојић, Т., „Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима“, *Срїски Сион* 10, 154–157; 12, 185–189; 16, 252–254; 19, 300–303, Сремски Карловци, 1907.

## ЛИТЕРАТУРА

- Алмазов I–III = Алмазов, А., *Тайная истовъд въ ѡправославной восточной церкви I–III*, Одесса, 1894.
- Богдановић, Л. = Богдановић, Л., „Стара писма која се односе на историју српске православне цркве – Писма из архиве манастира Ораховице“, *Срїски Сион* 40, 1903.
- Веселинов, *Правила монашескаја Јована Рајића* = Веселинов, И., „Правила монашескаја Јована Рајића из 1779“, *Прилози за књижевносї, језик, историју и фолкор* 41, свеска 1–2, Београд, 1975.

- Веселиновић, *Ойросно йисмо* = Веселиновић, Р. – „Опросно писмо јерусалимског Патријарха Поликарпа Стојку Обрадовићу из Панчева“, *РВМ* 7, 1958.
- Вукашиновић = Вукашиновић, В., *Лийурійска обнова у ХХ веку: истйоријай и дојословске идеје лийурійској йокрејя у Римокайоличкој Цркви и њихов узајамни однос са лийурійским живойом Православне Цркве*, Београд – Нови Сад – Вршац, 2001.
- Вукашиновић, *Теолоија Орфелинових бакрореза*, = Вукашиновић, В., „Теологија Орфелинових бакрореза“, *Теолошке бакрорезне књије Захарије Орфелина*, приредио В. Вукашиновић, Извори за историју српске теологије: Српска теологија XVIII века књига прва, Панчево, 2006.
- Вукашиновић, *Дионисије Новаковић: Ейиској и теолоі XVIII сйолећа* = Вукашиновић, В., „Дионисије Новаковић: Епископ и теолог XVIII столећа“, Епископ Дионисије Новаковић, *Ейийом*, приредио В. Вукашиновић, Извори за историју српске теологије: Српска теологија XVIII века књига друга, Панчево, 2007.
- Вуксан, *Покајање и исйовед код Срба* = Вуксан, Б., „Покајање и исповед код Срба у религиозној литератури и графици 18. века“, *Зборник Филозофској факултйейя: Сйоменица Бранка Гавеле*, Серија А: Историјске науке, књ. 17, Београд 1991.
- Вуксан, *Украјинска дојословска лийераййура* = Вуксан, Б., „Украјинска богословска литература и барокизација српске ликовне уметности у 18. столећу“, *Саойшйења* 32–33, 2000–2001.
- Грдић = Грдић, М., *Карловачко владичансйво – йрилоі к истйорији Срйске Православне Цркве*, том I и II Карловац, 1891; том III Карловац, 1893.
- Давидов, *Срйска йрафика XVIII века* = Давидов, Д., *Срйска йрафика XVIII века*, Нови Сад, 1978.
- Емилијан Архимандрит = Емилијан, Архимандрит Симонопетритски, „Реферат о састављању унутрашњег правилника за свете манастире Јеладске Цркве“, *Печай истйинийи: йоуке и речи*, Жича, 2004.
- Ignacio de Loyola, *Načela jezuita* = Ignacio de Loyola, *Načela jezuita: Sveti Ignacije i Družba Isusova*, izbor tekstova predgovor M. Tomić, B. Grubačić, Z. Đinđić, Beograd, 1990/2.
- Јевтић, *Свейи Сава у йоковима Гирило-Мейодийевској йредања* = Јевтић, А., „Свети Сава у Токовима Гирило-Методијевског предања“,

*Свети Сава и Косовски Завет*, Београд, 1992.

- Јевтић, *Божанствена Литургија 1* = Јевтић, А., *Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија 1 – свешћенослужење, њричешће., заједница дојочовечанској Тела Христовој*, Београд – Требиње, 2007.
- Јевтић, *Божанствена Литургија 2* = Јевтић, А., *Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија 2 – свешћенослужење, њричешће., заједница дојочовечанској Тела Христовој*, Београд – Требиње, 2007.
- Јевтић, *Божанствена Литургија 3* = Јевтић, А., *Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија 3 – свешћенослужење, њричешће., заједница дојочовечанској Тела Христовој*, Београд – Требиње, 2008.
- Костић., *Гроф Колер* = Костић, М., *Гроф Колер као културнојросвешћени реформатор код Срба у Ујарској у XVIII веку*, Београд, 1932.
- Костић, *Духовни рејуламенти* = Костић, М., „Духовни рејуламент Петра Великог (1721) и Срби – прилог историји нашег рационализма“, *Зборник радова Института за њроучавање књижевности САНУ*, књ. 23, Београд, 1952.
- Матић = Матић, З., „Употреба олтарског звонца у Евхаристији“, *Садорности* 1(2007), 133–155.
- Медаковић, *Ризнице фрушкојорских манастира* = Медаковић, Д., „Ризнице фрушкогорских манастира“, *ЗМСЛУ* 19, 1983.
- Meyendorff, P, *The Liturgical Reforms of Peter Moghila* = Meyendorff, P., „The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look“, *SVTQ* 2, 1985.
- Милосављевић = Милосављевић, В., „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској 1690–1902. године“, *Бојословски јласник* I, 3–4, 1903; 5, 1903; II, 1, 1904; 2, 1904; 3, 1904; 5, 1904. Сремски Карловци.
- Михаиловић = Михаиловић, Г., *Српска дидлиографија XVIII века*, Београд, 1964.
- Остојић, *Досијеј Обрадовић у Хојову* = Остојић, Т., *Досијеј Обрадовић у Хојову: стијудија из културне и књижевне историје*, Нови Сад, 1907.
- Остојић, *Захарија Орфелин* = Остојић, Т., *Захарија Орфелин: живој и рад му*, Београд, 1923.
- Порфирије Епископ јегарски = Порфирије, Епископ јегарски, „Монашка правила Јована Рајића“, *Јован Рајић: Историјар, јесник и црквени великодстојник*, Зборник радова научног скупа Поводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти, Нови Сад, 4–5. октобар 2001.

- Руварац, *Правила за калуђере и свешћенике и рејуламент од 2. јануара 1777* = Руварац, Д., „Правила за калуђере и свештенике и регуламент од 2. јануара 1777: књижевно исторична црта из прошлог века“, *Јавор* 14, Нови Сад, 1887.
- Руварац, *Српска Миљројолија Карловачка* = Руварац, Д., *Српска Миљројолија Карловачка око њоловине ХVIII века*, Сремски Карловци, 1902.
- Руварац, *Писмен ојросиј ірехова у ѡправославној цркви* = Руварац, Д., „Писмен опрост грехова у православној цркви“, *Српски Сион* 2, 1905.
- Руварац, *О духовницима* = Руварац, Д., „О духовницима“, *Српски Сион* 16, 1905.
- Руварац, *Писма Максима Суворова* = Руварац, Д., *Писма Максима Суворова, руско-српској учићелѡа и Миљројолијѡа Мојсија Петровића*, Београд, 1910.
- Руварац, *Покрово-дојородичне школе* = Руварац, Д., *Покрово-дојородичне школе у Карловцима (1749–1769) ѡо архивским сѡисима*, Сремски Карловци, 1926.
- Чурчић, *Рајићева 1762. іодина* = Чурчић, Л., „Рајићева 1762. година“, *Јован Рајић: Истїоричар, ѡесник и црквени великодосїојник*, Зборник радова научног скупа Поводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти, Нови Сад, 4–5. октобар 2001.